

Сподіваємось, що отримані результати дослідження допоможуть у розробці експрес-методик з підвищення чутливості психофізіологічних механізмів людини незалежно від її віку та статевої

приналежності. Це — практичний шлях до подолання стресових навантажень під час будь-якої діяльності людини, зокрема в учнів початкової школи.

ДЖЕРЕЛА

1. *Барабанщиков В.А.* Восприятие и событие / В.А. Барабанщиков. — СПб. : Алетея, 2002. — 512 с.
2. *Бернштейн Н.А.* О ловкости и ее развитии / Н.А. Бернштейн. — М. : Физкультура и спорт, 1991. — 288 с.
3. *Бернштейн Н.А.* О построении движений / Н.А. Бернштейн. — М. : Медгиз, 1947. — 254 с.
4. *Бернштейн Н.А.* Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н.А. Бернштейн. — М. : Медицина, 1966. — 349 с.
5. *Гордеева Н.Д.* Функциональная структура действия / Н.Д. Гордеева, В.П. Зинченко. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1982. — 208 с.
6. *Зинченко В.П.* Образ и деятельность / В.П. Зинченко. — М. : Ин-т практической психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. — 608 с.
7. *Клименко В.В.* Механізм творчості: чи можна його розвивати? / В.В. Клименко // Шкільний світ. — 2001. — № 2–3 (січень). — С. 95.
8. *Клименко В.В.* Психологія творчості / В.В. Клименко. — К. : Центр навч. літ-ри, 2006. — 480 с.
9. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. — М. : Изд-во МГУ, 1980. — 583 с.
10. *Платонов К.К.* Об изучении психологии учащегося / К.К. Платонов. — М. : Всесоюзное учеб.-пед. изд-во «Профтехиздат», 1961. — 140 с.
11. Психология физического воспитания и спорта / [Н.П. Гуменюк, В.В. Клименко]. — К. : Вища шк., 1985. — 311 с.
12. *Сеченов И.М.* Избранные произведения / И.М. Сеченов. — М. : Мин-во просвещения РСФСР, 1953. — 332 с.
13. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер Ком, 1998. — 688 с.
14. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание (О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира) / С.Л. Рубинштейн. — М. : Изд-во АН СССР, 1957. — 328 с.

УДК 159.923.2:378(045)

Н.А. Побірченко,

*головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії освітології
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор психологічних наук, професор*

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ВЧИТЕЛЯ В ОСВІТОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Актуальність дослідження полягає у виявленні та активізації розвитку професійної здатності особистості вчителя організувати у різних умовах власної діяльності ділове міжособове спілкування консультативного типу. Поняттям «професійно-консультативне спілкування» розширено функціональну спроможність ділового міжособового спілкування вчителя-професіонала, що є значущим практичним науковим засобом встановлення і підтримки зв'язку з оточенням учнів та громадськістю. У зв'язку з тим, що у просторі сучасного шкільного навчання дедалі більшої цінності набуває багатопрофільність освіти, зростають вимоги і до зміцнення професійної компетентності психолого-педагогічного персоналу. Спілкування вчителя з учнями виходить за межі класно-урочної діяльності, що на всіх вікових етапах в умовах змін, що відбуваються в освіті, потребує індивідуальної

уваги вчителя. За нашими експериментальними припущеннями, умови забезпечення не лише індивідуальної, а й групової уваги вчителя до учнів можуть створюватись консультативного типу спілкуванням.

За змістом таке спілкування, як уже відомо в науці, може спиратися не лише на слова, але й на несловесну, технічну комунікації. Спілкування, до якого вдається вчитель або професіонал-консультант, здебільшого супроводжується виразними, чіткими емоціями та почуттями, інтонаціями, паузами, мімікою, жестами тощо. Діяльність сучасного вчителя на уроках, по суті, пов'язана з технічними засобами і може трансформуватись в успішну консультативну діяльність із застосуванням при цьому її окремих принципів і вимог.

В умовах реформ, що впроваджуються в освіті, розвиваються нові наукові напрями. До таких на-

прямів за ініціативи академіка В.О. Огнев'юка віднесено освітологію. За визначенням освітнього призначення, що здійснене співробітниками наукової лабораторії під керівництвом члена-кореспондента НАПН України професора С.О. Сисоевої, освітологія як новий напрям в науці розвивається в умовах інтегрованого дослідження пізнавальних основ складових компонентів. Різновид такого типу інтегрованого дослідження, згідно з нашим теоретико-концептуальним підходом, може успішно трансформуватись у сфери підготовки майбутнього і вже діючого вчителя-професіонала. Експериментально створені умови нашого дослідження у підготовці вчителя професіонала, використовуючи набутий вчителем досвід і стиль спілкування з учнями та їх оточенням, супроводжуються технологіями поглибленого навчання, тренінговими заняттями з розвитку педагогічних механізмів організації консультативно спрямованого міжособового ділового спілкування.

У реальних умовах професійно-консультативного спілкування вчителя з учнями між ними виникає психічний контакт. Психічний контакт — це взаєморозуміння, взаємні впливи, обмін інформацією, які не завжди потребують цільової установки, можуть виникати і діяти стихійно. Разом з тим завдяки професійно-консультативному спілкуванню у вчителя розвивається здатність вивчати особистість клієнта та враховувати його індивідуальні психічні особливості при обміні інформацією, емоційно співпереживати, скеровувати взаємні впливи на прийняття рішень та мисленнєве взаєморозуміння загальних проблем.

Професійно-консультативна здатність особистості вчителя керувати власним спілкуванням у співвіднесенні з уміньми учня сприймати суб'єкта клієнтом та розрізняти подану інформацію сприяє об'єднанню цільових установок вчителя з цілями учнів у виконанні різного типу ситуаційних завдань.

Слід звернути увагу на ще одну важливу функцію професійно-консультативного спілкування вчителя з учнями, яким є опосередковане спілкування з використанням технічних засобів. Комунікативно-регулятивну, спонукальну, афективно-інформаційну функції опосередкованого спілкування в процесі професійного консультування можуть реалізовувати безліч сучасних засобів. В індивідуальному консультуванні — відеофільми, карточки-ребуси тощо, у груповій консультації — підготовлені алгоритми, слайди, ігри, що реалізуються засобами телефонного зв'язку тощо.

У професійно-консультативному спілкуванні з невербальними впливами на учня важливими є зовнішність, фізичне здоров'я, позитивний настрій учителя.

Таким чином, професійно-консультативне спілкування (ПКС) є цілісним новоутворенням у структурі педагогічної діяльності вчителя, реалі-

зує його здатність користуватися інтеракційною функцією спілкування у налагодженні професійно-ділових міжособових стосунків з учнями, їхніми родинами та громадськістю.

Метою і завданням ПКС є вивчення особистості та своєчасне виявлення її проблем, вирішення яких потребує кваліфікованої допомоги. Залежно від конкретних умов виникнення проблем та ставлення до них суб'єкта вчитель добирає зміст і форми професійно-консультативного спілкування і за погодженим графіком і місцем роботи проводить багатопрофільні пізнавально-інформаційні тренінгові заняття, аналітично обґрунтовує спільно із суб'єктом ситуаційні проблеми. Тематика і тривалість таких занять різні, що зумовлено рівнем задоволення суб'єктом результатами вирішення проблеми та власне прийнятим рішенням.

Очікувані результати ПКС можуть скласти рівні розуміння отриманої інформації й усвідомлення самостійності у виборі шляхів та умінь користуватися засобами і методами самоаналізу власної поведінки, появу нових мотивів і потреб у практичному самовдосконаленні та самореалізації життєвих досягнень. Важливим досягненням вчителя у ПКС є готовність допомогти суб'єкту отожнювати, приміряти знання та отриману інформацію з соціальними ролями, які вже виконуються і які учень зможе навчитись виконувати у суспільному оточенні. ПКС вчителя спрямовується на засвоєння способу самопізнання, саморозвиток емоційного мислення, оволодіння методами досягнень життєвого успіху, самооцінювання значущості змін, що переживає суб'єкт у сприйнятті нових норм, вимог, правил, яких потребують ринково-економічні стосунки з людьми.

Таким чином, ПКС вчителя з учнями та громадськістю в освітньому просторі може сформуватись як новий вид професійної діяльності, що реалізується педагогами в школі та поза її межами.

Здатність вчителя практично користуватися засобами і змістом ПКС сприяє формуванню інноваційної мотиваційно-потребнісної сфери, поглиблює професійну рефлексію, оновлює педагогічну етику у ставленні вчителя до функціональної багатопрофільності гуманітарних професій, гармонізує ціннісну сферу міжособових стосунків в освітніх колективах.

Професійно-консультативна діяльність вчителя сьогодні здебільшого здійснюється як запозичення моделей консультації, які розроблені та здійснюються в школі у формі виховного заходу, або як трансформація тих форм, засобів, змісту заходів, які сформувалися завдяки педагогічному досвіду. На методологічному рівні такі підходи близькі один до одного. Проте спеціальна професійна підготовка вчителя до організації та проведення профконсультацій у широкому розумінні їх змісту і завдань є актуальною життєвою пробле-

мою. Вчитель знаходиться найближче до учня, його родини і може в будь-якій ситуації надати потрібну їм допомогу. Профконсультація проектується у формі соціально спрямованої діяльності в такий спосіб, в якому діє інтегроване за змістом психологічне мотивування учнів до знань та успішного виконання соціальних ролей. Підготовка учнів до самовизначення та виконання соціальних ролей має посісти провідне місце в організації навчально-виховного процесу в школі.

Останнім часом принципово змінився реєстр соціальних ролей, які розподіляються у суспільстві. Формування соціальної ролі і процес засвоєння знань є нібито різними процесами. В основному вони поєднуються шляхом отождоження потреб особистості зі змістом обраного виду діяльності. Майбутня професія, спосіб і процес вибору успішної професії сприймаються учнями як *реальність*. Наявна соціально-ринкова дійсність підштовхує їх до розуміння тих змін, що відбуваються в загальному масштабі та стосуються їхнього професійного особистісного розвитку. Зміст змін простору в житті сприймається учнями як щось другорядне і непотрібне в навчанні.

Таким чином, професійно-консультативне спілкування вчителя з учнями покликане гармонізувати нечіткі уявлення учнів щодо витоків шкільних знань і усунути можливе недооцінювання ними тих ситуацій, які потребують їх здатності навчатися виконувати різні соціальні ролі.

Зрозуміло, що є певні обставини і певні відмінності у поєднанні реального теперішнього з минулим і майбутнім. Розподіл соціальних ролей, побудова кар'єри як загальна мотивація профорієнтації, що посилюється в умовах профільної освіти, не забезпечується жодними гарантіями. Гарантувати вибір учнями успішної професії і відповідно володіння соціальними ролями ринкове суспільство не вважає своїм обов'язком. Зусилля профорієнтаційної роботи на етапі профільної освіти зосереджуються на вчителях, котрі здатні створювати культурно-емоційний фон навчання, на якому учень робить свій вибір і отождоженює себе з бажаною соціальною роллю в реальному суспільстві.

Великою популярністю користуються навчальні заклади, окремі особистості вчителів, науковців, які здатні трансформувати в шкільну освіту нові апробовані навчальні моделі інших навчальних закладів. Це стосується впровадження моделей навчання зарубіжжя в повному їх комплекті. Доведено фактично те, що інші моделі навчання потребують інших підходів у формуванні соціальних ролей учнів. Зміст виду професійної діяльності за цими іншими ролями і відповідне ставлення учнів до вчителя, відповідна реакція вчителя на ставлення учнів отождоженюються з іншими ролями, а не з тими, які властиві і діють в конкретній школі. Позитивне вирішення таких проблем ми бачимо у створенні

творчого доробку, в перебудові видів діяльності та розробці інших, відповідних видів діяльності, а також інших соціальних ролей. Створенням творчого доробку здатні займатися вчителі, які у навчально-виховній роботі, а ще успішніше — у профконсультативних взаєминах з учнями, не приміряють інші існуючі у суспільстві ролі, а створюють або професійно здійснюють оригінально-ідентичні власні соціокультурні ролі. Такі вчителі здатні самоактуалізуватися, самодетермінуватися, оберігати власне критичне мислення стосовно власних ролей та ролей учнів. Профільна освіта і відповідна профорієнтація завдяки таким вчителям орієнтуються на загальнолюдську культуру навчання, у якій учень самоактуалізується у власному освітньому середовищі.

Учень при цьому оволодіває тією мірою свободи в найближчому соціумі, яка дає йому змогу звертатися за допомогою до вчителя, самостійно розробляти і вираховувати власні можливості у виборі стратегії професійного самовизначення.

Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що трансформація професійних цінностей і перетворення їх учнями на особистісному рівні в соціальні ролі дає змогу більш глибоко пізнавати власні потреби та прагнення, а також набувати універсального досвіду в поєднанні глобальних та загальнокультурних підходів у виборі успішної професії. Такий досвід корисний для молодої людини не тільки в межах профорієнтації. Проте варто обережно підходити до вибору зразків успішної професії і враховувати ті контексти, в рамках яких моделі вибору копіюються або розробляються у власній реальності.

Профконсультування вчителя (його процес, форми спілкування, зміст) об'єднує освіту на всіх її вікових рівнях. Профконсультативна діяльність вчителя має стати масовою. Ринкова економіка і відкрите суспільство діють у динаміці соціокультурних реалій життя учнівської молоді. В екстремальних ситуаціях вчительство є тією соціальною базою, яка захищає дитину, родину, оточення, власне себе, оптимально вирішує питання розвитку суспільства.

Профконсультування є одним із найпоширеніших засобів допомоги людині. Профконсультування — складний двосторонній процес взаємодії консультанта та клієнта. Ініціатором консультації і відповідальним за кінцевий результат є клієнт. Від *активності* клієнта залежить ефективність і результативність консультації.

Оскільки в освітньому просторі школи клієнтами профорієнтації є здебільшого учні та їхні родини, профконсультантом стає вчитель, адміністративний персонал. Шкільне профконсультування може передбачати кілька профконсультацій. Перед вчителем-консультантом постає низка важливих завдань, виконання яких робить можливими подальші зустрічі. Подальші зустрічі,

в свою чергу, відбуваються за умови встановлення взаємодії консультанта-вчителя і клієнта, контакт має бути емоційно-позитивним, довірливим, насиченим взаємоповагою і мотивами до подальшої роботи. Нижче проілюстровано один з робочих концептуальних алгоритмів діяльності вчителя-профконсультанта з учнями.

Отже, пропонуємо моделі бесід з учнями, які ще не обрали професію, і тими, які обрали професію, але потребують допомоги у плануванні професійного шляху.

I. Перша зустріч. Визначення завдання, що потребує спільного розв'язання.

II. Мотиваційна орієнтація. Встановлення емоційного контакту за допомогою прийомів запитально-діалогічної бесіди: формулювання запитання різними способами, з різними словами на початку бесіди; виявлення інтересу до змісту бесіди та ставлення до особи профконсультанта.

Пам'ятка профконсультанту-вчителю

1. Ситуації профконсультації і самовизначення учнів у виборі успішної професії та плануванні професійного шляху.

2. Мета профконсультації: уточнення професійних цілей клієнта, його зацікавлень, схильностей; визначення професійних можливостей; виявлення схильності клієнта до самосійного обрання професії; допомога у плануванні професійного шляху.

3. Етапи профконсультації:

1) знайомство і встановлення контакту з учнем;

2) формулювання проблеми учня;

3) визначення життєвих цілей та мотивів вибору професії спільно з учнем;

4) виявлення схильностей і зацікавлень учня щодо вибору професії;

5) пошук ресурсів та можливостей вибору успішної професії;

6) уточнення в учня отриманої інформації;

7) спільне планування дій учня;

8) аналіз наслідків самостійно прийнятих рішень учня.

4. Моделі бесід вчителя з учнями на етапах знайомства, вибору професії та допомоги у плануванні професійного шляху.

Етап знайомства: Як вас звати? Скільки вам років? Де ви мешкаєте? Чим ви займаєтеся? Що ви хотіли б отримати в результаті нашої консультації? Що вам хотілося б дізнатися? На які запитання ви хотіли б отримати відповіді? Чи обрали ви майбутню професію?

Наступні запитання пропонуються залежно від того, чи обрав клієнт професію. Отже, якщо учень ще не зробив вибір професії...

2 бесіда. Що заважає вам обрати професію? Що могло б вам допомогти? Що ви вже зробили для того, щоб прийняти рішення? Які конкретно дії ви зробили? Що ви хотіли б дізнатися додатково? Яка інформація вам необхідна? Де можна отримати цю

інформацію? Чим ви любите займатися? Які ваші захоплення, хобі? Про що ви мрієте? Що вам найбільше подобається робити? Чому?

3 бесіда. Які професії найбільше відповідають вашим інтересам і захопленням? Що ви вмієте робити? Що у вас найкраще виходить? До чого ви найбільше схильні? Наведіть будь ласка, приклади ваших успіхів. У чому ви відчуваєте найбільші труднощі? Чому? Що ви можете розповісти про свою освіту? Які результати вашого навчання? З чим це пов'язано? Які почуття ви переживаєте з приводу свого навчання?

4 бесіда. Як ви ставитесь до продовження навчання? Чому вам хотілося б навчитися? Для чого? Як це можна зробити? Який у вас є досвід роботи? Що сподобалося вам на роботі? Що не сподобалося? Які були результати роботи? Що було найбільш важким? Які професії найбільш відповідають вашим можливостям і здібностям? Як ви вважаєте, які професії потрібні зараз найбільшою мірою? Які будуть користуватися попитом у майбутньому? Чому?

5 бесіда. Які професії користуються найбільшою популярністю серед молоді та дорослих людей? У чому причини їх популярності? Скільки робочих місць є за цими професіями? Яка конкуренція за ці робочі місця? Які варіанти професій ви вважаєте найпривабливішими і придатними для себе? Чому? Які ваші цілі в житті? Як обрана професія може допомогти вам досягти цих цілей?

6 бесіда. Які дії вам необхідно зробити для досягнення своїх цілей? В якій послідовності? Якими будуть етапи на шляху до ваших цілей? Коли ви розпочнете кожен із цих етапів? Як довго триватиме ваш шлях до мети? Що потрібно для досягнення мети? Що ви отримаєте в результаті? Що ви будете робити, якщо не досягнете очікуваного результату?

Якщо учень вже обрав професію...

1 бесіда. Як називається професія? Чому ви хочете обрати саме цю професію? Що ще вплинуло на ваш вибір? Як ви дізналися про цю професію? Де можна отримати додаткові відомості про неї? Що ви знаєте про цю професію? Який на неї попит? Наскільки вона популярна? Що роблять фахівці цієї професії? Де вони працюють? В яких умовах вони працюють? Скільки вони заробляють? Які вимоги до людей цієї професії: їхнього здоров'я, кваліфікації, знань, навичок, здібностей, характеру?

2 бесіда. У яких навчальних закладах можна здобути освіту за цією професією? Які з них конкретно ви можете назвати? Яких людей цієї професії ви знаєте? Що ви можете про них розповісти? Які книжки, де описана ця професія, ви читали? Про що в них написано? Чим ви любите займатися? Які ваші захоплення, хобі? Про що ви мрієте? Що вам найбільше не подобається робити? Чому? Що ви вмієте робити? Що у вас ви-

ходить найкраще? До чого ви найбільше здатні? Наведіть, будь ласка, приклади ваших успіхів?

З бесіда. У чому ви відчуваєте найбільші труднощі? Чому? Що ви можете розповісти про свою освіту? Які результати вашого навчання? З чим це пов'язано? Які почуття ви переживаєте з приводу свого навчання?

Примітка. На цьому етапі постає важливе завдання: дати можливість учневі виговоритись, реалізувати його бажання спілкуватись з конкретною особою.

Учень оцінює вік, стать, зовнішність, особливості мови свого співрозмовника. Таким чином, у нього формується (поглиблюється) враження про вчителя, що консультує. Це враження допомагає або перешкоджає подальшому процесу консультування. У вчителя формується підхід до проблеми, з якою учень прийшов на консультацію. Кожна з можливих умов — учень надто відкритий, емоційний або закритий — передбачає різні підходи.

На першій зустрічі вчитель постає у ролі консультанта. На другій — додає інформацію про партнерську взаємодію, розповідає про аналогічні випадки, що позитивно вирішувалися в конкретній ситуації. У консультативному спілкуванні допомагає учневі вирішувати завдання, тобто скеровує його увагу на певні таємниці, що є в завданні і потребують додаткового дослідження.

Таким чином, у вчителя-консультанта вже сформована готовність до тривалого спілкування з учнем. Вчитель інформує і обґрунтовує цілі, задачі, можливості консультативної допомоги, визначає ролі, які може виконувати сам, і ролі учня. Він зазначає, що консультація — це не лікарський рецепт, не виписує порад і не дає наказів, а вибудовує спільно з учнем ділову орієнтацію, що стосується повноцінного ставлення, спілкування учня з іншими, а головне — моделює індивідуальне пізнання і самопізнання учня. Варто підкреслити, що директивний стиль спілкування з дитиною або підлітком сам по собі відкидає можливість повноцінного консультування на засадах співробітництва.

Вчитель у спілкуванні з учнем може розповісти про власний досвід консультування інших (дорослих і дітей), про специфіку школи, району, місцевості, де живе та навчається учень. Зміст такого спілкування створює активну позицію учня щодо розв'язання проблеми; викликає у нього бажання бути на рівні з учителем, звертатися з про-

ханням про подальші зустрічі, називаючи при цьому проблеми зустрічі.

Повністю реалізованим завдання консультації стає після того, як учень навчиться самостійно визначати свої цілі та знаходити шляхи їх досягнення. При цьому для нього є природним звертатися по допомогу до дорослих, і він не боїться це робити, знаючи, що отримає всебічну підтримку і розуміння.

У професійному консультуванні вчитель може керуватися загальними підходами та принципами, які стосуються основних настанов клієнта та консультанта щодо консультування та сприйняття один одного в процесі взаємодії. Ці принципи детально висвітлено у роботі З. Кісарчук.

Так, принцип добровільності полягає в тому, що клієнт звертається до консультанта, оскільки суб'єктивно відчуває труднощі у своєму житті чи професійній (навчальній) діяльності, сам усвідомлює потребу в допомозі. Інколи в школі цей принцип може порушуватися, але в будь-якому разі педагог має робити все можливе, щоб учень виявляв самостійність і йшов на контакт цілком добровільно.

Принцип доброзичливого і безоціночного ставлення до клієнта передбачає виявлення теплоти й поваги до клієнта, уміння прийняти його таким, який він є, не оцінюючи і не засуджуючи його норм та цінностей, стилю життя, поведінки.

Принцип конфіденційності виявляється в тому, що консультант зберігає в таємниці все, що стосується клієнта, його проблем та життєвих обставин, за винятком тих випадків, коли йдеться про загрозу для життя та здоров'я клієнта та інших людей.

Принцип професійної мотивованості консультанта передбачає, що він захищає інтереси клієнта, а не інших осіб чи організацій, уникає упередженого ставлення. У разі, якщо позиція однієї зі сторін-учасниць (наприклад, учня, батьків, вчителів, адміністрації) суперечить об'єктивній картині і заважає досягти максимальної ефективності у роботі профконсультанта, то слід керуватися найбільшою доцільністю для учня, максимально при цьому враховуючи його інтереси та потреби.

Отже, профконсультативна діяльність вчителя в школі побудована на особистісному підході до кожного учня, який звернувся до нього за допомогою. Завданням вчителя є побудова у співробітництві з учнем такої моделі вирішення ситуації, яка дасть змогу максимально реалізувати потенціал, задовольнити потреби і відкрити нові перспективи у процесі самопізнання і самореалізації.

ДЖЕРЕЛА

1. *Побірченко Н.А.* Вибір успішної професії на ринку праці : посіб. / Н.А. Побірченко, А.М. Гончар, О.П. Сергєєнкова. — К. : Наук. світ, 2009. — 77 с.
2. *Побірченко Н.А.* Наука і практика компетентнісного виміру особистісного зростання учнівської молоді / Н.А. Побірченко // Компетентнісний вимір особистісного зростання учнівської молоді: теорія, практика, досвід : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 10–11 квітня 2012 р. / редкол.: Н.А. Побірченко, В.В. Пашков, В.Я. Ястребова [та ін.]. — Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. — 252 с. — С. 11–18.